

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Prof. Dr. Frank Vermeulen

*Inleiding tot de Griekse en Romeinse
archeologie en kunst*

Academiejaar 2019-2020

Partim Rome & Etrusken

Inleiding tot de Romeinse architectuur en beeldende kunst

Woord vooraf

De Romeinse archeologie is een historische discipline die alle materiële bronnen en fysische resten uit de Romeinse Oudheid bestudeert. Chronologisch gaat het hier essentieel om de periode waarin de Romeinen, en de door hen overwonnen volkeren, zich in hun geletterde fasen bevinden, m.a.w. tussen de 8ste/7de eeuw v.C. en de overgang naar de Middeleeuwen in de 5de/6de eeuw n.C. Typisch voor deze discipline is dat een belangrijk deel van de verzamelde en bestudeerde materiële documenten als kunstzinnig of artistiek aangenaam worden ervaren. Dit geldt niet enkel voor de grote realisaties, die vaak (doch niet steeds) reeds in de Oudheid een grote kunstwaarde kregen toegemeten - bv. monumentale architectuur, grote beeldhouwkunst, schilderkunst - maar ook tal van objecten uit het dagelijkse leven bezitten, naar het oog van een hedendaagse waarnemer, vaak hoge kwaliteiten. Een harde breuk plaatsens tussen enerzijds de archeologie en anderzijds de kunstgeschiedenis van de Romeinse Oudheid is derhalve niet mogelijk en gedurende geheel de vroege geschiedenis van deze discipline (vooral vanaf de 18de tot 1ste helft 20ste eeuw) zijn deze twee benaderingen eigenlijk volledig één geweest.

De methodes die de Romeinse archeologie vandaag hanteert, verschillen eigenlijk niet fundamenteel van deze uit de prehistorische archeologie of de archeologie van sommige niet-Westerse culturen. Wel wordt nog steeds in een aantal onderdelen van het onderzoek, bv. bij monumentenstudie of analyse van fresco's, tevens een meer kunsthistorische aanpak gehuldigd. Wegens de mogelijkheid een reeks uiterst nuttige hulpbronnen te hanteren, zoals via de Middeleeuwen overgeleverde antieke geschreven documenten, allerlei inscripties op steen en munten, is deze discipline wel beter gewapend dan de meeste andere sub-disciplines van de archeologie om een betrouwbare reconstructie van het verleden na te streven en diepgaande modellen en verklaringen naar voor te schuiven.

In dit deel van de cursus "Inleiding tot de Griekse en Romeinse archeologie en kunst", dat vooral bedoeld is als een algemene inleiding gericht op studenten uit de 1ste Bachelor Archeologie of 1ste Bachelor Kunstwetenschappen wordt ingegaan op de grote verwezenlijkingen in de erg belangrijke en in het oog springende domeinen van de architectuur en beeldende kunsten tijdens de Romeinse Oudheid. Later, in de cursus "Romeinse archeologie: de Mediterrane Wereld", uit het 2de en 3de Bachelor programma van de UGent opleiding Archeologie, wordt dit alles verder uitgediept, maar vooral komt dan ook de meer "archeologische benadering" aan bod, waarin veel meer aspecten van de studie van deze boeiende materiële cultuur worden belicht. Voor de historische en chronologische kaders van de hier besproken Romeinse Oudheid verwijzen we naar de cursus "Geschiedenis van de Oudheid" uit de Gentse opleiding "Geschiedenis".

Deze syllabus is samengesteld door Prof. Frank Vermeulen met medewerking van Sophie Dralans, Karen Ryckbosch en Debby Van den Bergh.

Inhoudstafel

Hoofdstuk 1 Heuristiek

- 1.1 Basisbibliografie 1
 - 1.1.1 Handboeken en algemene werken over kunst en cultuur 1
 - 1.1.2 Architectuur en stedenbouw 3
 - 1.1.3 Beeldhouwkunst 5
 - 1.1.4 Schilderkunst en mozaïeken 6
 - 1.1.5 Sierkunsten 7
- 1.2 Electronische zoekwijzers 8
 - 1.2.1 Catalogi 8
 - 1.2.2 Bibliografieën 9
 - 1.2.3 Beeldarchieven 9
 - 1.2.4 Encyclopaedieën en methodologische woordenboeken 10

Hoofdstuk 2 Beschouwingen over Romeinse kunst

- 2.1 Waardering en betekenis 11
- 2.2 Samenstellende componenten 14
- 2.3 Algemene kenmerken van de beeldende kunsten 17
- 2.4 Chronologische indeling 24

Hoofdstuk 3 Vroeg-Romeinse kunst en antecedenten

- 3.1 De voorlopers van Romeinse kunst en architectuur in Latium en Etruria 27
 - 3.1.1 De Griekse bijdrage 28

3.1.2	De Etrusken	29
3.1.2.1	Villanova-cultuur (900-720 v.C.)	36
3.1.2.2	Oriëntaliserende periode (720-580 v.C.)	39
	Graven	39
	Nederzettingen	41
	Aardewerk	41
	Schilderkunst en steensculptuur	43
3.1.2.3	Archaïsche periode (580-480 v.C.)	43
	Urbanisatie	43
	Funeraire architectuur	45
	Tempelbouw	46
	Sculptuur	49
	Aardewerk	49
	Schilderkunst	49
3.1.2.4	Klassieke periode (480-320 v.C.)	51
	Schilderkunst	52
	Tempel- en grafarchitectuur	53
	Sculptuur	53
3.1.2.5	De Hellenistische periode en definitief verval (320-27 v.C.)	57
	Architectuur	57
	Sculptuur	60
3.2	Vroege ontwikkeling van een eigen Romeinse kunst en architectuur	60
3.2.1	Stedelijke ontwikkeling	61
3.2.2	Religieuze en burgerlijke architectuur	62
3.2.3	Sculptuur	65

3.2.4 Schilderkunst 71

Hoofdstuk 4 Architectuur 73

4.1 Algemene kenmerken 73

4.1.1 Romeinse bijdrage en vernieuwingen 73

4.1.2 Grote tendensen in de Romeinse architectuur 78

4.1.2.1 Classicisme 78

4.1.2.2 Functionalisme 80

4.1.2.3 Een “barokke” uitwerking 81

4.2 Architecten en architectuurorde 83

4.3 Stedenbouwkundige realisaties 87

4.3.1 Soorten stadsaanleg 87

4.3.1.1 Spontaan gegroeide stad 87

4.3.1.2 Gestichte of heringerichte steden met geordend plan 90

4.3.2 Onderdelen en sfeer van de Romeinse stad 102

4.4 Ontwikkeling van ontwerp en constructie 107

4.4.1 Betonbouw : eerste ontwikkelingen tijdens de Late Republiek 107

4.4.2 Augustus : grote bouwprogramma's en marmer 111

4.4.3 Nero en de Flaviërs : vernieuwingen in binnenhuisarchitectuur 114

4.4.4 Trajanus en Hadrianus : hoogtepunten van volwaardige Romeinse architectuur 121

4.5 Materialen en decoratiesystemen 133

4.5.1 Bouwmaterialen 133

4.5.1.1 Klei 133

4.5.1.2 Natuursteen 136

4.5.2	Bouwoorden	141
4.5.2.1	Toscaanse orde	142
4.5.2.2	Dorische orde	143
4.5.2.3	Ionische orde	143
4.5.2.4	Korinthische orde	145
4.5.2.5	Composiete orde	147
4.5.3	Originele bijdrage tot het architectonisch decoratiesysteem	148
4.6	Typologie van de gebouwen	151
4.6.1	Het burgerlijk stadscentrum : forum, basilica en portieken	151
4.6.2	Religieuze architectuur	155
4.6.3	Architectuur voor ontspanning	160
4.6.3.1	Theater	160
4.6.3.2	Amfitheater	162
4.6.3.3	Circus	165
4.6.4	Thermen	166
4.6.5	Woningbouw	170
4.6.5.1	Domus	171
4.6.5.2	Villa	174
4.6.6	Eremonumenten	177
4.6.7	Grafmonumenten	180
Hoofdstuk 5 Beeldhouwkunst		185
5.1	Een hybride kunstvorm	185
5.2	Algemene ontwikkeling	189
5.3	Het historisch reliëf	195

5.3.1	Oorsprong	195
5.3.2	Ontwikkeling en kenmerken aan de hand van de voornaamste voorbeelden	199
5.3.2.1	De late Republiek en het vroege Principaat	199
5.3.2.2	Hoogtepunten van de 2de eeuw	209
5.3.2.3	Terugval tijdens de 3de eeuw en 4de eeuw	225
5.4	Portretkunst	229
5.4.1	Oorsprong van het laat-Republikeins realistisch portret	230
5.4.2	Evolutie van de portretkunst in de Keizertijd	233
5.4.2.1	De regering van Augustus (27 v.C. - 14 n.C.)	234
5.4.2.2	De 1ste eeuw	237
5.4.2.3	De 2de eeuw	243
5.4.2.4	De 3de eeuw	249
5.4.2.5	Portretkunst vanaf Diocletianus (285-305 n.C.)	252
5.5	Funeraire sculptuur	254
5.5.1	Busten en beelden	254
5.5.2	Grafstenen	256
5.5.3	Sarcofagen	261
5.6	Bronzen	277
5.6.1	Grootbronzen	277

Hoofdstuk 6 Schilderkunst 281

6.1	Bronnen	282
6.2	Invloeden	285
6.3	Technieken	288
6.4	Ontwikkeling van de decoratiesystemen	293

6.4.1	De vier Pompejaanse stijlen	293
6.4.1.1	De 1ste Pompejaanse stijl	293
6.4.1.2	De 2de Pompejaanse stijl	295
6.4.1.3	De 3de Pompejaanse stijl	298
6.4.1.4	De 4de Pompejaanse stijl	299
6.4.2	Decoratiestijlen van de 2de tot de 4de eeuw n.C.	302
6.5	Overzicht van de figuratieve genres	306
6.5.1	De figurale fries	307
6.5.2	Panelen uit mythologie en epos	310
6.5.3	Voorstellingen uit het dagelijks leven	313
6.5.4	Het portret	315
6.5.5	Het landschap	318
6.5.5.1	Alexandrijns of Egyptianizerend landschap	318
6.5.5.2	Idyllisch-sacraal landschap	318
6.5.5.3	Realistisch landschap	320
6.5.5.4	Mythologisch landschap	321
6.6	Het stilleven	321

Hoofdstuk 2

Beschouwingen over Romeinse kunst

1.1 Waardering en betekenis

Lange tijd, tot diep in de 20ste eeuw, werd Romeinse kunst door kunsthistorici en specialisten van de Oudheid als enigszins minderwaardig aanzien in vergelijking met Helleense en Hellenistische kunst. De redenen hiervoor zijn zowel te zoeken bij de betrokken kunsthistorici zelf, als bij de antieke Romeinse maatschappij die deze kunst heeft voortgebracht.

Al te lang hebben kunsthistorici Romeinse kunst te veel los gezien van haar natuurlijke context, namelijk de brede maatschappelijke basis waaruit ze is ontsproten. Reeds de 18de-eeuwse grondlegger van een meer wetenschappelijke en historiserende bestudering van de kunst uit de Klassieke Oudheid, de Pruis Winckelmann (“ontdekker van de Grieken”), vergeleek op een nogal ongenueanceerde wijze de Griekse en de Romeinse kunst. Zijn uitgesproken voorliefde voor Griekse kunst deed hem de Romeinse periode afschilderen als een decadente tijd. Hij wist echter niet dat vele door hem bestudeerde en opgehemelde Griekse beelden, in feite Romeinse kopieën waren!

Ook de Romeinse aard zelf is verantwoordelijk voor een lang aangehouden depreciatie van deze kunst. Niet ten onrechte heeft men bij deze door en door bourgeois-maatschappij vaak de indruk dat men geen duidelijk inzicht heeft waar het cultureel naar toe gaat, dat men een zeker antiquarisme huldigt (cf. verheerlijking van Griekse kunst) en dat men vrij conservatief is en groot respect betoont voor traditie (cf. het blijvend gebruik van Griekse bouwvormen en de bekleding van de betonbouw).

De verwezenlijkingen van de moderne archeologie, van een meer sociaaleconomisch georiënteerd geschiedenisonderzoek sinds de late 19de eeuw en van een meer verfijnd en natuurwetenschappelijk onderbouwd kunsthistorisch onderzoek tijdens de jongste decennia hebben de kennis, betekenis en waardering van Romeinse kunst grondig gewijzigd. Zo merken we thans dat er, ondanks de grote voorraad aan tweedehands-materiaal en voorbeelden uit Griekenland, binnen de Romeinse wereld voldoende pogingen geweest zijn om vernieuwing en verandering te brengen in de kunstproductie. Slechts een deel hiervan is een gevolg van het groot technisch vernuft dat de Romeinen ten toon spreidden.

Figuur 1 Het Romeinse Rijk tijdens de grootste uitbreiding (midden 2de eeuw n.C.)

De betekenis van de Romeinse kunst moet vooral gezien worden in het licht van de historische evolutie sinds het oude Hellas. De klassieke Griekse kunst (6de-4de eeuw v.C.) vormt ontegensprekelijk het artistiek hoogtepunt van de Oudheid. Ondanks Egyptische en andere invloeden in de Archaïsche tijd was deze kunst zeer homogeen en origineel. Ze was dan ook geproduceerd door een intellectueel vrij elitair volk dat min of meer geïsoleerd leefde omgeven door "barbaren". Tijdens de latere 4de eeuw werd de Griekse wereld opengegooid door Alexander de Grote. Dit betekende het einde van het isolement en het begin van grote veranderingen. De Hellenistische kunst die hieruit voortkwam was heterogener, soepeler en geraakte vlotter verspreid. Vanaf de 2de eeuw v.C. namen de Romeinen door verovering de Griekse wereld over en traden ze in nauw contact met de cultuur van de Hellenistische staten in het oostelijk Middellandse Zee gebied. Zoals in politiek en godsdienst, gaven de Romeinen ook op cultureel en artistiek gebied blijk van een buitengewoon vermogen tot assimilatie. In de laatste twee eeuwen voor onze jaartelling vormt zich dan ook een ware Romeinse kunst door samensmelting van vele elementen van verschillende oorsprong. Deze kunst is zeker minder homogeen als de Griekse, maar ze is wel zeer belangrijk en invloedrijk in haar tijd. Ze is tevens vaak origineel, vooral in de bouwkunst en de decoratievormen die daarmee samenhangen. Haar belang ontleent ze voorts aan de grote invloed welke ze heeft gehad op latere ontwikkelingen in de Europese kunst (cf. Romaanse kunst, Renaissance, Barok, ...).

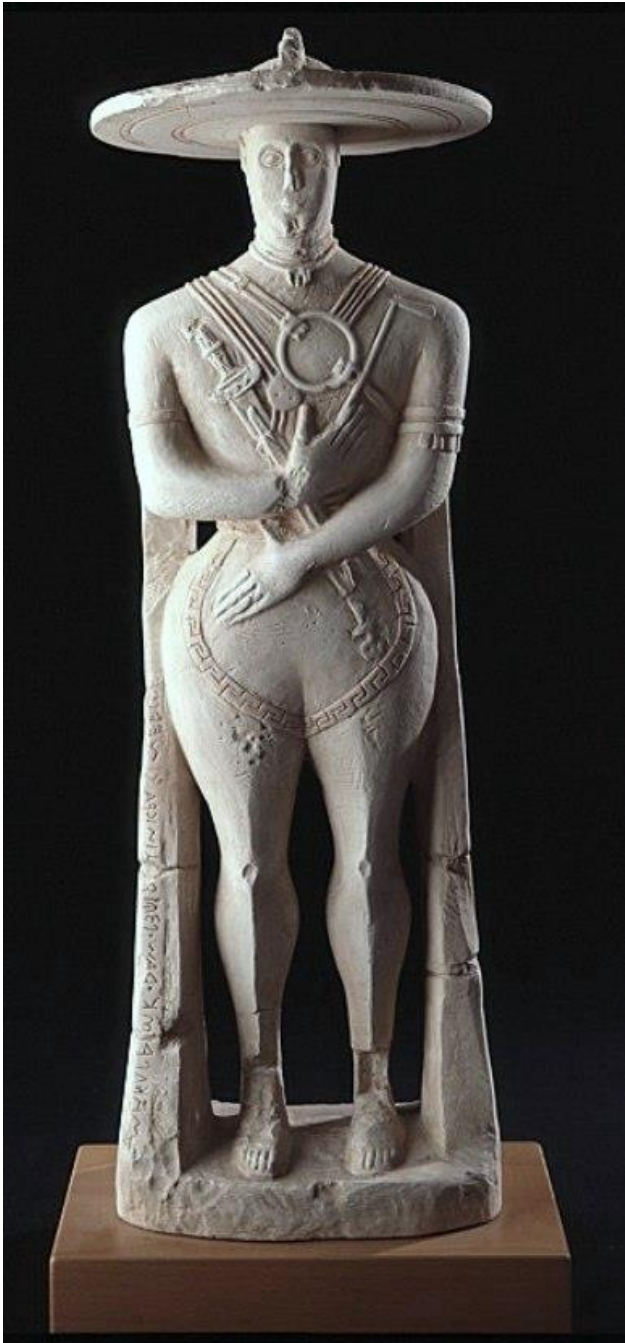
Figuur 2 Romeins Italië en de omliggende regio's in de vroege Keizertijd, met aanduiding van de voornaamste steden.

1.2 Samenstellende componenten

Het heterogene karakter van de Romeinse kunst is onder meer te verklaren door het feit dat drie voornaamste componenten sterk hebben bijgedragen tot haar ontstaan en ontwikkeling, nl. een Italische, een Etruskische en een Grieks-Hellenistische.

De Italische component is niets anders dan de eigen basis in de regio *Latium* en bij de omgevende volkeren in Midden-Italië (o.a. Osken, Samnieten, Umbriërs). Rechtstreekse uitingen hiervan vormen het meeste werk uit de vroege en midden-Republiek (*cf. infra*). Deze zuiver Italische invloeden laten zich echter minder herkennen in hogere kunstvormen en in het duurdere en officiële werk uit die tijd.

Later blijft het vooral herkenbaar in de vormelijk eerder onbeholpen volkskunst. Er worden in de Keizertijd nog volop stukken in deze traditie geproduceerd.

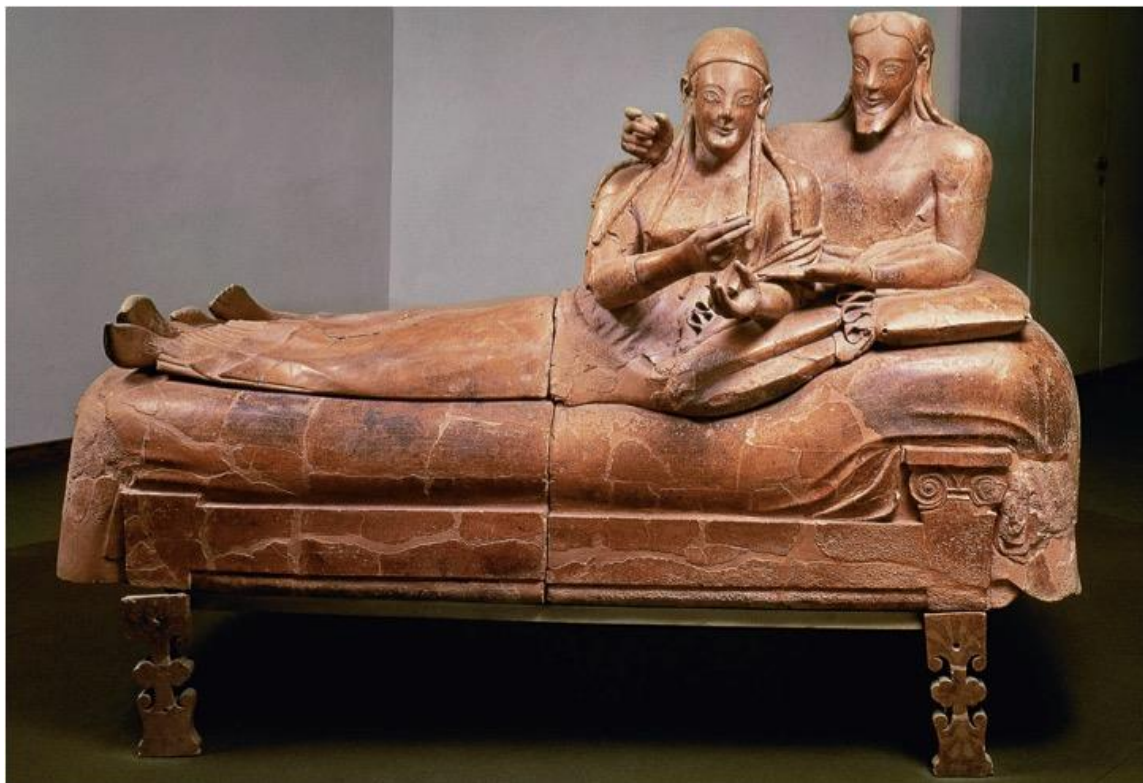

Figuur 3 Krijger van Capistrano (ca. 500 v.C.), Italisch beeld uit de regio *Samnium*

Figuur 4 Plastisch versierde bronzen urne van de Italische Villanova-cultuur (730-700 v.C.)

De Etruskische component spruit rechtstreeks voort uit de politieke en culturele dominantie van dit beschavingsvolk over Midden-Italië van de 7de tot de 5de eeuw v.C. Gedurende de 6de eeuw stond Rome onder rechtstreekse heerschappij van de Etrusken en ook na de geleidelijke verovering van de Etruskische kernzone door Rome tijdens de 4de-3de eeuw v.C. gingen van hen nog culturele invloeden uit. Vooral in de bouwkunst hebben de Etrusken hun stempel gedrukt: denk maar aan de tempelbouw, grafmonumenten, woningbouw, openbare werken en urbanisatie (straten, wegen, kanalen, dammen).

Figuur 5 Etruskische askist met echtgenotenpaar in terracotta, 530 v.C. (Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia, Rome)

Figuur 6 Levendige Etruskische schilderkunst in een graf uit Tarquinia (*Tomba degli Auguri*, ca. 530 v.C.)

De voornaamste invloed ging daarentegen uit van de Grieks-Hellenistische wereld. Duidelijk aanwijsbaar is de rechtstreekse overname van klassieke repertoria (o.a. mythologische scènes), de grote bouwworden, de basistechnieken en de grote stijlen (o.a. realisme en idealisering). De hellenisering van de Romeinse kunst en smaak is een lang proces dat aanvangt in de Koningstijd (7de eeuw v.C.) en minstens duurt tot het einde van het Principaat (3de eeuw n.C.). De eerste kennismaking gebeurt via de Etrusken (7de/6de eeuw en later). De grote doorbraak is het gevolg van de veroveringspolitiek: eerst in zuidelijk Italië (*Magna Graecia*) en nadien in het Hellenistische Oosten. Geleidelijk wordt Rome overspoeld door Griekse kunstwerken. Hiervoor zijn er essentieel twee bronnen. Enerzijds is er de grootschalige plundering van beelden en andere kunstwerken (o.a. schilderijen, zilverwerk) in Athene en andere steden om o.a. privé-huizen mee te sieren. De “nouveau riche” verzamelwoede neemt in Rome vooral vanaf de 2de eeuw v.C. grote proporties aan. Wegens het grote succes en doordat de Griekse bronnen geleidelijk opgedroogd geraken, volgt een golf van imitatie en reproductie van deze kunst door Grieks-Romeinse kopiisten en nabootsers.

Voorts heeft ook het feit dat talrijke kunstenaars, filosofen, architecten, enz. naar Rome worden gehaald een grote invloed op het artistieke milieu.

Figuur 7 Griekse invloeden zijn onder andere legio in de sierkunsten, zoals bij deze gemsteen (*intaglio*) uit de periode van Augustus met voorstelling van Apollo

Figuur 8 De Griekse tempels in Zuid-Italië, zoals deze Archaïsche Dorische tempel in *Paestum*, oefenden grote invloed uit op de Romeinse architectuur

1.3 Algemene kenmerken van de beeldende kunsten

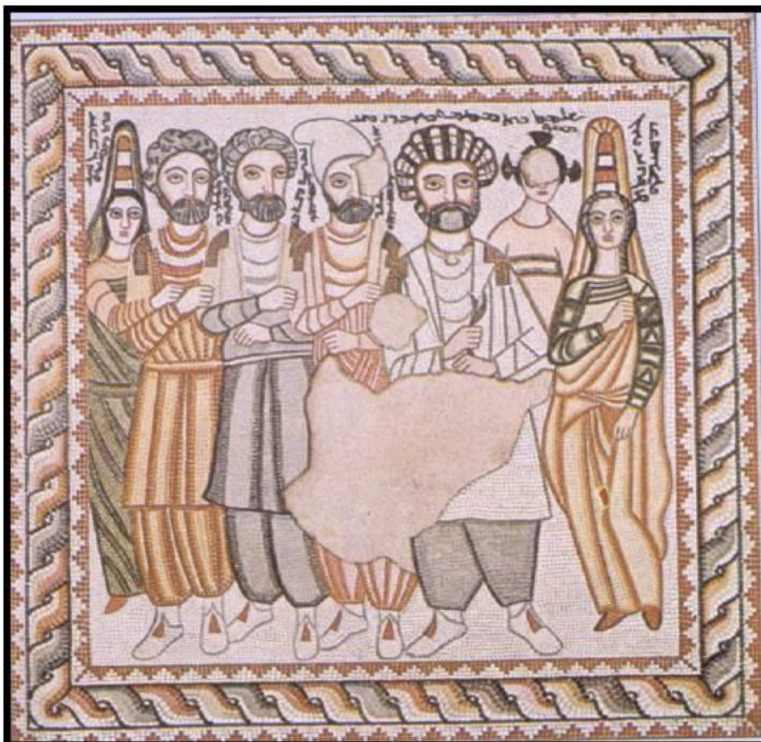
Het is erg moeilijk om van de Romeinse kunstproductie, die in een zodanig lange tijdspanne en in een dergelijk uitgestrekt geografisch gebied tot stand is gekomen en zo vele domeinen van de beeldende kunsten bestrijkt, algemeen geldende kenmerken op te sommen. Toch

kunnen - op gevaar af van overdreven veralgemening - enkele essentiële trekken, waarin deze kunst zich onder meer onderscheidt van klassiek Griekse realisaties, beklemtoond worden.

Zowel in de hogere kunstvormen (architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst) als in sierkunsten en meer volkse kunstuitingen is niet zelden een nadrukkelijk dualisme van stijlen waarneembaar. Naargelang de periode of productiestreek wordt dit soms omschreven als Etruskisch/Hellenistisch of Grieks/Romeins of klassiek/antiklassiek of Gallo-Romeins of Oost-Romeins.

Figuur 9 Sterk Grieks geïnspireerde Romeinse sarcofaag 2de eeuw n. C.) met versiering van eroten

Figuur 10 Oosterse invloed in de laat-Romeinse (4de – 5de eeuw) mozaïekkunst in Syrië

Figuur 11 Het oosterse Hellenisme van de grafkunst in Petra inspireerde de Romeinse “barok”

De heterogeniteit van de Romeinse kunstproductie is tevens te verklaren door het interessant schisma dat bestaat tussen enerzijds de officiële hof- of staatskunst, die vaak trouw blijft aan de Griekse traditie en niet zelden ideologisch onderbouwd is, en anderzijds de kunst voor en door lagere sociale klassen, vaak geproduceerd in een artisanale context. Vanaf de Keizertijd blijkt deze heterogeniteit ook uit het opmerkelijk verschil tussen de officiële kunst in Rome en Italië en de productie van provinciale kunstcentra die sterke lokale invloeden ondergaan.

Figuur 12 De officiële staatskunst uit zich onder meer in de portretten van de keizers, zoals deze afbeelding van Augustus in militaire kledij